

Wiktor Petrow, *W stronę krytycznej nowoczesności*, red. Katarzyna Glinianowicz, Paweł Krupa, t. 1–3, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2023–2024, ss. 815 + 559 + 796

Wiktor Petrow (1894–1969) można uznać za jedną z najważniejszych i najbardziej enigmatycznych postaci intelektualnych dwudziestowiecznej Ukrainy. Historyk, archeolog, etnograf, językoznawca, pisarz, eseista, redaktor i pracownik sowieckich służb specjalnych. Jego teksty literackie, napisane w latach dwudziestych i czterdziestych XX w., są regularnie wznawiane na Ukrainie. Niedawno tłumaczenia niektórych jego powieści, wydanych pod pseudonimem W. Domontowycz, ukazały się również w języku niemieckim<sup>1</sup> i angielskim<sup>2</sup>. Jego twórczość jest uznawana za znakomite osiągnięcie ukraińskiej prozy intelektualnej lat dwudziestych. Petrow-Domontowycz to obecnie jeden z najpopularniejszych ukraińskich autorów.

Do niedawna Petrowa praktycznie nie kojarzono w polskiej humanistyce. W końcu nie był polonistą, a Polska nie należała do kluczowych tematów jego twórczości. Do ogólnych, raczej sporadycznych odniesień do Polski, służącej jako tło historyczne w opowiadaniach o Sawie Czałym (*Hajdamaka okielzany*) i Wacławie Rzewuskim (*Rewucha*), można dodać jeszcze nawiązania do twórczości muzycznej Karola Szymanowskiego w powieści *Bez gruntu*. Z polskimi akcentami wiąże się też dzieciństwo autora, częściowo spędzone w Chełmie (gdzie w latach 1907–1912 uczęszczał do gimnazjum, a jego ojciec, prawosławny duchowny i teolog, późniejszy biskup Humania, wykładał w miejscowym seminarium duchownym), oraz jego podróże w 1940 r. z Kijowa do anektowanego Lwowa jako agent służb sowieckich.

Opublikowane niedawno trzytomowe wydanie dzieł Petrowa może być więc dla polskiego czytelnika cenną okazją do zbliżenia się do kultury ukraińskiej, nieco zaskakując brakiem kontekstu polsko-ukraińskiego. Mówimy však o niezwyklej intelektualności, który swobodnie poruszał się zarówno w filozofii nowożytnej i malarstwie impresjonistycznym, jak i w średniowiecznej teologii czy problematyce bajki ludowej, a jednocześnie nie wspominał w swoich tekstach ani Symona Petlury, ani Józefa Piłsudskiego, ani Romana Dmowskiego, ani Stepana Bandery...

We wstępie do trzeciego tomu redaktorzy recenzowanej publikacji, Katarzyna Glinianowicz i Paweł Krupa, stwierdzają, że prezentują „całościowy dorobek literacki prozaika oraz jego najważniejsze teksty naukowe”, a zaproponowane przez nich opracowanie nazywają „pierwszym tego typu na gruncie polskiej ukrainistyki” i dodają, iż „podobnie nie zna precedensu na gruncie humanistyki ukraińskiej” (t. 3, s. 9). Nie sposób zaprzeczyć temu stwierdzeniu. Mamy tu bowiem do czynienia z obszerną publikacją naukową, w której komentowane wydania polskich przekładów najważniejszych utworów prozatorskich Petrowa poprzedzone są szkicem biograficznym (podzielonym chronologicznie na trzy części, z których każda otwiera odpowiedni tom), teoretycznymi i krytycznymi artykułami wprowadzającymi oraz

<sup>1</sup> W. Domontowycz, *Das Mädchen mit dem Bären*, przeł. G. Gnedkova, P.M. Huemer, Wien 2022.

<sup>2</sup> V. Domontovych, *On Shaky Ground*, przeł. O. Rosenblum, Budapest–Vienna–New York 2024.

bibliografią adnotowaną. Pod względem zakresu i treści trzytomowe dzieło stanowi wyjątkowy wkład w badania nad życiem i twórczością Petrowa.

Pierwszy tom zawiera tłumaczenia trzech powieści: *Dziewczyny z misiem*, *Doktora Serafikusa* i *Bez gruntu*. Poprzedza je pierwsza część życiorysu Petrowa (do 1921 r.), w której redaktorzy tomu wykazali się umiejętnością wyjaśniania szczegółów biograficznych i odnawiania rzadkich źródeł do biografii swojego bohatera. Tu – jak i w kolejnych tomach – Glinianowicz i Krupa opierają swoją analizę m.in. na lekturze kwestionariuszy osobowych historyka, wypełnianych przez niego w różnych okresach dla wielu instytucji naukowych.

W artykule krytycznym na temat *Dziewczyny z misiem* (1928), pierwszej opublikowanej powieści Domontowycza, redaktorzy twierdzą, że poza zewnętrznym kontekstem historii miłosnej powieść ta „była przenikliwą analizą społeczeństwa sowieckiego z lat 1920-tych” i „zapowiedzią apokalipsy, która nadchodziła” (t. 1, s. 69). Przy czym chętnie odwołują się do badań nad seksualnością we wczesnym ZSRR autorstwa Sheili Fitzpatrick i Igora Kona, ale z jakiegoś powodu nie wspominają o Aleksandrze Kołontaj, znanej promotorce idei „wolności seksualnej” i ministrze opieki społecznej w pierwszym rządzie bolszewickim. Pominięcie to jest tym bardziej niefortunne, że sama Kołontaj publikowała teksty beletrystyczne o emancypacji kobiet i rozważania na temat miłości, podpisując się jako... Domontowycz (czyli swoim nazwiskiem rodzowym)<sup>3</sup>.

Wydany w 1947 r., ale napisany pod koniec lat dwudziestych, *Doktor Serafikus* jest, według autorów, refleksją na temat „Fausta porewolucyjnej nowoczesności radzieckiej” (t. 1, s. 82). Z niejasnego powodu redaktorzy kończą swój analityczny artykuł o tym dziele cytatem z Manifestu komunistycznego o nieuchronności zniszczenia ustalonego świata i dodają: „Serafikus nie odwraca wzroku, doskonale jednak zdaje sobie sprawę z ceny, jaką przyjdzie jemu i drugiemu człowiekowi za to zapłacić” (t. 1, s. 92). Niestety, w przypadku *Doktora Serafikusa* Glinianowicz i Krupa pominęli istotne podpowiedzi dotyczące aluzyjnego znaczenia imion głównych bohaterów. Przykładowo pięcioletnia dziewczynka nazywa profesora Wasyla Komachę (w polskim tłumaczeniu – Mrówka) „owadzim tatą” (*комашиний тато*), czyli Belzebubem, aniołem uczącym ludzi zła i starającym się wyglądać jak Chrystus – innymi słowy, diabłem epoki NEP-u<sup>4</sup>. Podobnie imię bohatera *Dziewczyny z misiem*, Wareckiego, można odczytać jako aluzję do Publiusza Kwintyliusza Warusa, rzymskiego dowódcy wojskowego, podręcznikowego przykładu obwiniania człowieka za klęskę, której nie można było uniknąć<sup>5</sup>.

Powieść *Bez gruntu* (opublikowana po raz pierwszy w latach 1942–1943, wydana jako książka w 1948 r.), zdaniem redaktorów, wyraża „kryzysowość, niewykrystalizowanie nowego systemu ideowego i formalnego” w literaturze ukraińskiej (t. 1, s. 99). Przywołując esej filozoficzny Lwa Szestowa *Apofieoz biespoczwiennosti* (1905) – tytuł polskiego przekładu tej pracy (*Apoteoza nieoczywistości*) niestety pomija ideę „gruntu” – Glinianowicz i Krupa ignorują ciekawy, współbrzmiący kontekst ukraiński, a mianowicie powieść Hryhorija Epika *Bez gruntu*

<sup>3</sup> А. Домонтович [А. Коллонтай], *Женщина на переломе (Психологические этюды)*, Москва–Петроград 1923.

<sup>4</sup> О. Артамонов, „Доктор Серафікус” В. Домонтовича. Осмислення епохи через призму біблійних символів, „Слово і час”, 2015, 5, s. 67–75.

<sup>5</sup> Tenże, *Опозиція континуальної та дискретної моделей історії в романі В. Домонтовича „Дівчина з ведмедиком”*, <https://artamerukr.wordpress.com/віктор-петров-домонтович/артамонов-дівчина-з-ведмедиком/> (dostęp: 7 V 2025).

(o psychologii komsomołu w czasach NEP-u) opublikowaną w „Bibliotece Sztuki Młodego Robotnika”<sup>6</sup>, oraz notatki biograficzne Nataleny Korolewej, zatytułowane *Bez korzeni*<sup>7</sup>.

Ważnym uzupełnieniem pierwszego tomu jest bibliografia adnotowana dzieł Petrowa. Redaktorzy informują: „Wyłączono dorobek Petrowa dotyczący językoznawstwa, archeologii, etnografii, teologii” (t. 1, s. 113), lecz nie podają powodów owego „wyłączenia”. W rezultacie wieloaspektowa twórczość badacza zostaje odczuwalnie zubożona. Co więcej, słabnie tym samym związek między pracami naukowymi i literackimi Petrowa. W końcu badania nad folklorem, hydronimami, etnogenezą Słowian i początkami Kijowa, językiem i etnicznością Scytów, rytuałami łowieckimi i kulturą trypolską znajdują odzwierciedlenie w beletrystyce historyka. Niekiedy pominięte pozycje bibliograficzne to stracone okazje do wyjaśnienia pewnych obrazów literackich. Tak jest w przypadku nekrologu Dmytra Jawornyckiego z 1940 r., pierwowzoru jednej z kluczowych postaci powieści *Bez gruntu*<sup>8</sup>.

Bibliografia w książce sprawia mylące wrażenie, że Petrow przestał publikować w drugiej połowie lat trzydziestych, kiedy to wydał obszerne badania archeologiczne i prehistoryczne. Zabrakło w niej również broszury, której był współautorem, na temat Wielkanocy dla „Centralnej Rady Związku Wojujących Niewierzących Ukrainy”<sup>9</sup>, czy artykułu etnograficznego wydanego w 1929 r. w periodyku Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki we Lwowie, ważnego ze względu na samo miejsce publikacji<sup>10</sup>.

Pominięto w bibliografii rosyjskojęzyczne publikacje w ilustrowanym czasopiśmie „На досуге” („W Wolnym Czasie”), wydawanym w 1944 r. w Berlinie, a chronologiczna luka między 1952 a 1988 r. może sprawiać wrażenie, że Petrow w ogóle nie publikował w tym czasie. Jednak w tych latach, oprócz sowieckich edycji prac archeologicznych, etnograficznych i lingwistycznych, na Zachodzie ukazało się kilka tłumaczeń jego wcześniejszych tekstów. Przytoczę dwa przykłady: niemieckie tłumaczenie niewielkiego fragmentu *Doktora Serafikusa* w antologii ukraińskiej prozy Anny-Halji Horbatsch<sup>11</sup> oraz angielskie tłumaczenie artykułu o doktrynie estetycznej Tarasa Szewczenki<sup>12</sup>. Lista przedruków tekstów Petrowa w niepodległej Ukrainie również zawiera niefortunne pominięcia. W szczególności nie wymieniono dwóch profesjonalnie wykonanych przedruków publikacji: *Problemy epoki*<sup>13</sup> i *Eseje historiozoficzne*<sup>14</sup>.

Drugi tom recenzowanej edycji zawiera literackie biografie: powieści *Alina i Kostomarow* oraz *Romanse Kulisza*, a także eseje o pisarce Marko Wowczok (Marii Wilińskiej), Wacławie Rzewuskim, św. Franciszku z Asyżu oraz Tychonie Brahe i Johannesie Keplerze. Redaktorzy

<sup>6</sup> Гр. Епiк, *Без ґрунту*, Харків 1931.

<sup>7</sup> Н. Королєва, *Без коріння (Життєпис сучасниці)*, Львів 1936.

<sup>8</sup> В. Петров, *Пам'яті академіка Д.І. Яворницького*, „Вісті Академії наук УРСР”, 1940, 7–8, s. 107–109.

<sup>9</sup> Tenże, Іл. Руденко, *Проти куркульської пасхи – За більшовицькі колгоспи*, Київ 1933.

<sup>10</sup> Tenże, *Українські варіанти легенди про неплідну матір та ненароджені діти*, „Матеріали до етнології й антропології”, 21–22, 1929, 1, s. 201–214.

<sup>11</sup> V. Domontowytsh, *Komacha verreist*, w: *Blauer November. Ukrainische Erzähler unseres Jahrhunderts*, red. A.H. Horbatsch, Heidelberg 1959, s. 125–130.

<sup>12</sup> V. Petrov, *Ševchenko's Aesthetic Theory: An Approach to the Problem*, w: *Taras Ševchenko 1814–1861. A Symposium*, red. V. Mijakovs'kyj, G.Y. Shevelov, The Hague 1962, s. 62–67.

<sup>13</sup> В. Бер [В. Петров], *Проблема епохи*, „Молода нація”, 2002, 2, s. 65–74.

<sup>14</sup> В. Петров, *Історіософічні етюди*, „Україна Модерна”, 2008, 13 (2), s. 177–201.

wpisali eseje biograficzne Petrowa w kontekst zbliżenia biografii ku narracyjnym formom opowieści w literaturze zachodnioeuropejskiej początku XX w. (Lytton Strachey, André Maurois).

W kontynuacji szkicu biograficznego (który tym razem obejmuje 20 lat; od 1921 do 1941 r.) brakuje szerszej kontekstualizacji zagadnień procesu naukowego i literackiego na sowieckiej Ukrainie, a w szczególności analizy przymusowej „samokrytyki” i odczuwalnego wzrostu restrykcji cenzuralnych po 1929 r. Odrębne artykuły krytyczne poświęcone są interpretacjom postaci Mykoły Kostomarowa i Pantelejmona Kulisza w prozie Petrowa. W przypadku tego ostatniego autorzy szczegółowo analizują (i słusznie krytykują, t. 2, s. 70) artykuł George’a Grabowicza, który jest w istocie emocjonalnym paszkwilem z osobistymi atakami na Petrowa, nieprzystającymi do pracy naukowej<sup>15</sup>. Jednocześnie w książce zabrakło chociażby wzmianki o bardziej interesujących i współczesnych Petrowowi tekstach o Kuliszu, napisanych przez Ołeksandra Doroszkewycza, Mychajła Mohylańskiego i Dmytra Czyżewskiego.

Trzeci tom zawiera krótkie utwory beletrystyczne i eseje historyczne Petrowa. Ich tłumaczenia poprzedza końcowa część szkicu biograficznego (obejmująca lata 1941–1969), w której autorzy przywołują fragmenty niedawno odtajnionych akt agenturalnych Petrowa z Archiwum Służby Wywiadu Zagranicznego Ukrainy w Kijowie, częściowo opublikowane w Internecie w październiku 2024 r.<sup>16</sup> Z tekstu jasno wynika, że redaktorzy nie zdołali zapoznać się z całością sprawy obejmującej cztery tomy, liczące łącznie ok. tysiąca stron. Akta osobowe agenta „Iwanowa” (nr 11797) pozwalają uzupełnić niektóre luki w biografii naukowca, w szczególności procedurę rekrutacji Petrowa do współpracy z NKWD latem 1936 r., jego mylne aresztowanie w maju 1938 r. (kiedy Wiktor Płatonowycz Petrow został błędnie utożsamiony z Wiktorem Mortirowyczem Petrowem), charakterystykę zadań Pietrowa w Kijowie, Lwowie i Leningradzie w 1940 r., szczegółowy opis jego przejścia przez linię frontu sowiecko-niemieckiego w 1942 r. oraz operację potajemnego przetransportowania Petrowa z Monachium do Moskwy wiosną 1949 r.

Trzeci tom publikacji uzupełniają interesujące aneksy. Znalazły się w nich tłumaczenie zachowanego w archiwum autorskiego rękopisu *Doktora Serafikusa* (publikacja ta wyprzedziła nieco ukazanie się tego samego tekstu w języku ukraińskim<sup>17</sup>), a także bibliografia adnotowana tekstów krytycznych twórczości Petrowa (która ogranicza się do publikacji sprzed 2018 r.). Niestety w tej ostatniej nie wszystkie recenzje dzieł Domontowycza zostały uwzględnione. Między innymi pominięto wyjątkowo krytyczną recenzję *Doktora Serafikusa* pióra Marii Baczyńskiej-Doncowej (*Літературно-науковий вісник*, t. 1, Regensburg 1948, s. 149–153).

Podsumowując, warto jeszcze raz podkreślić, że recenzowana publikacja jest ważnym osiągnięciem polskiej humanistyki. Jej najistotniejszą część stanowią przekłady dzieł Petrowa dokonane przez Katarzynę Kotyńską i Przemysława Tomanka. Na szczególną uwagę zasługuje skrupulatna praca redaktorów trzytomowego zbioru, Glinianowicz i Krupy, którym udało się odtworzyć szereg nowych faktograficznych aspektów biografii ukraińskiego intelektualisty. Natomiast najbardziej kontrowersyjny pozostaje interpretacyjny wymiar tekstów analitycznych dotyczących twórczości Petrowa, którym brakuje głębszej kontekstualizacji historycznej.

<sup>15</sup> G. Grabowicz, *Rehabilitation Deferred: Panteleimon Kulish in the 1920s*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці. Нова серія”, 2–3, 2021, s. 9–88.

<sup>16</sup> О. Скрипник, *Віктор Петров. Людина, яка повернулася в холод*, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2024/10/10/164370/> (dostęp: 7 V 2025).

<sup>17</sup> В. Домонтович, *Доктор Серафікус*, упор. В. Левицький, Харків 2024.

Krąg intelektualny, w którym redaktorzy trzytomowego zbioru próbują umieścić Petrowa (m.in. Hannah Arendt, Zygmunt Bauman, Walter Benjamin, Michel Foucault, Thomas Kuhn), jest przewidywalny i wydaje się odzwierciedlać raczej preferencje światopoglądowe redaktorów niż ich bohatera. Sam tytuł trzytomowego zbioru – *W stronę krytycznej nowoczesności* – został zapożyczony przez redaktorów z książki Michała Pawła Markowskiego, pt. *Polska literatura nowoczesna. Leśmian, Schulz, Witkacy* (Kraków 2007), o czym informują czytelnika w trzecim tomie (t. 3, s. 75). Według tej logiki Petrow wydaje się zwolennikiem „krytycznej nowoczesności”, mimo że w swoich esejach z lat czterdziestych wielokrotnie pozytywnie wypowiada się o średniowiecznym chrześcijaństwie i próbach „powrotu” do niego w powojennej Europie: „Pluralistyczna koncepcja prawdy, uznanie wielości prawd, jest charakterystyczną cechą światopoglądowej doktryny czasów nowożytnych. Nasz czas, nasza współczesność, stawia sobie za zadanie przezwyciężenie pluralistycznego relatywizmu nowożytności, a wraz z nim sceptycyzmu i, odpowiednio, tolerancji, zarówno ideologicznej, jak i religijnej”<sup>18</sup>. W kontekście takich wypowiedzi Petrowa znacznie bardziej interesujące poznawczo byłoby porównanie ich z rosyjską tradycją prawosławną w tekstach Konstantina Leontjewa, Wasilija Rozanowa i Siergieja Bułgakowa.

Zamiast tego redaktorzy chętnie powtarzają porównanie Petrowa do Foucaulta, pochodzące z tekstu Johna Fizera, który w 1999 r. napisał, że gdyby Petrow był autorem francuskim, a nie ukraińskim, „mówiono by o nim jako o poprzedniku Foucaulta”, który o 20 lat wyprzedził rozumienie epoki jako zamkniętego przedziału czasowego i postulował fundamentalną nieciągłość historii<sup>19</sup>. Ta piękna teza po bliższym przyjrzeniu się przypomina wątpliwą decyzję współczesnych austriackich wydawców przekładu *Dziewczyny z misiem* o umieszczeniu na tylnej okładce stwierdzenia, że Domontowycz wyprzedził swoją powieścią *Lolite* Vladimira Nabokova o 22 lata.

Myśląc o przybliżeniu twórczości Petrowa polskiemu czytelnikowi, można wziąć pod uwagę szereg mniej oczywistych, ale bardzo interesujących kontekstów. Na przykład pewne tematyczne powiązania powojennej eseistyki ukraińskiego historyka z tekstami Jerzego Stempowskiego czy porównanie stylistycznych zabiegów prozy Domontowicza z literackimi eksperymentami Leopolda Buczkowskiego, który również interesował się „prawdą w paradoksie” czy „absolutnym wyczuciem względności wszystkiego” i sposobami na „ocalenie swojej polifonicznej osobowości”<sup>20</sup>.

Mam nadzieję, że powyższe uwagi, a zwłaszcza same zamieszczone w trzech recenzowanych tomach teksty Wiktora Petrowa, zachęcą do dalszych pogłębionych badań spuścizny tego wyjątkowego historyka i pisarza, a jednocześnie staną się impulsem do kolejnych projektów translatorskich i badawczych na temat literatury i historiografii ukraińskiej w Polsce.

ANDRII PORTNOV

Viadrina Center of Polish and Ukrainian Studies  
ORCID 0000-0003-1913-8811

<sup>18</sup> В. Петров, *Християнство, Новий час і сучасність*, „Народний календар на звичайний 1949 рік”, Париж 1949, s. 114.

<sup>19</sup> І. Фізер, *Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіографів*, „Наукові записки Національного університету Києво-Могилянська академія”, 17, 1999, s. 42–44.

<sup>20</sup> Z. Trziszka, *Leopold Buczkowski*, Warszawa 1987.